

УДК 81'367.4=161.2

Е. Я. Палихата, проф.

**Пізнавально-виховне спрямування процесу вивчення розставлення видільних розділових знаків у реченнях зі звертаннями**

*У статті йдеться про пізнавальні та виховні можливості уроку української мови, що забезпечуються вивченням ускладнюючих компонентів речення в основній школі за допомогою дидактичного матеріалу, взятого із поетичних творів Богдана Лепкого.*

*Висвітлено ознаки роздільних і видільних розділових знаків і правила про їхнє розставлення у реченнях зі звертаннями. Для прикладів виділення звертання на початку, в середині й у кінці речення комами чи знаком оклику використано речення із поезій Богдана Лепкого. Запропоновано поетапно розміщені завдання для системи вправ, спрямованої на формування пунктуаційних умінь.*

**Ключові слова:** звертання, видільні розділові знаки, пунктуаційні завдання, поезії Богдана Лепкого.

*Eleonora Palykhata. Cognitive-educational direction of the process of studying the placement of excerpt punctuation marks in the sentences with addressing*

*The article deals with the cognitive and educational opportunities of the Ukrainian language lesson, since the purpose of each of them is education, development and upbringing. During the processing of the complex components of the sentence in the primary school in accordance with the program in the Ukrainian language there is deepening, improvement, expansion of punctuation knowledge and the formation of appropriate skills related to the placement of excerpt punctuation marks in sentences with addressing. We suggest using poetic works of Bogdan Lepky as a didactic material.*

*There is highlighted an explanation of the teacher, which contains information about the features of separate and excerpt punctuation marks, that will facilitate the profound understanding of punctuation. There is listed their features, which are aimed at developing skills and skills for their recognition and differentiation. The theoretical and practical material presented in the table will help to better understand and remember the punctogram "Punctuation marks in the sentences with addressing". In addition to the rules, it contains examples of sentences with*

*extended and unextended addressing taken from the poetic works of Bohdan Lepky.*

*To fix the studied material about excerpt an addressing at the beginning, in the middle and at the end of the sentence with commas or an exclamation mark a task is suggested for exercises with appropriate didactic content, taken from the poetic works of Bohdan Lepky. The proposed tasks create a system of exercises, which ensures the consistency and continuity of consolidation of the language material, learned about punctuation marks in the sentences with addressing according to the stages of the lesson learning process. The used sentences from Bohdan Lepky poetry possess not only cognitive but also developmental and educational potential. Consequently, teachers have all opportunities to use them in Ukrainian lessons and thus honor the glorious memory of the Ukrainian poet.*

**Key words:** *addressing, excerpt punctuation marks, punctuation tasks, poetry of Bohdan Lepky.*

#### **Постановка наукової проблеми та її значення.**

Однією з актуальних закономірностей сучасної освіти є постійне здійснення міжпредметних зв'язків. Багата художня спадщина українських митців служить ціннісним дидактичним пізнавальним і виховним матеріалом під час вивчення української мови. Речення зі звертаннями, взятими із поетичних творів Б. Лепкого, сприяють засвоєнню пунктуаційних правил під час опрацювання видільних розділових знаків. У звертаннях своїх творів поет виражає власні почуття, ставлення до рідних серцю людей, до друзів, істот, неістот, виливає біль серця і ніби щиро сповідається, що образно відображається в реченнях зі звертаннями. Саме їх ми пропонуємо використовувати на уроках української мови як дидактичний матеріал, що має виховний потенціал, для засвоєння пунктуації – розрізнення роздільних і видільних розділових знаків, виділення в реченні звертання.

**Актуальність нашого дослідження** зумовлена потребою використання зразків поетичної творчості українських письменників під час опрацювання синтаксису і пунктуації (розставлення видільних розділових знаків у реченнях зі звертаннями), оскільки робіт, у якому використовувався б дидактичний матеріал із творів лише

одного автора, не була предметом наукового студіювання, як і методика опрацювання видільних розділових знаків.

**Мета статті** – подати інформацію про використання речень зі звертаннями, взятими із поезій Б. Лепкого, для ознайомлення з видільними розділовими знаками, якими послуговуються під час вивчення синтаксису простого ускладненого речення.

Для досягнення мети дослідження пропонуємо розв'язати такі **завдання**: 1) висвітлити вимоги програми з української мови із проблеми вивчення звертання в загальноосвітній школі; 2) подати відомості про розставлення розділових знаків у реченнях зі звертаннями, опираючись на класифікацію розділових знаків за їхніми функціями – розділення і виділення синтаксичних конструкцій; 3) запропонувати забезпечення пунктуаційних правил про розставлення видільних розділових знаків прикладами речень із поетичних творів Б. Лепкого зі звертаннями на початку, в середині й у кінці речення та виражених словом, словосполученням чи сполученням слів за допомогою системи вправ; 4) акцентувати увагу на функціях звертань поетичних рядків Бориса Лепкого, спрямованих на виховання моральних і патріотичних якостей школярів.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.**

Зі словами-звертаннями учні ознайомлюються у початкових класах [4, с. 35–57]: вчать добирати «правильну інтонацію для речень зі звертаннями», будуватися з ними речення, виділяти звертання в усній формі інтонацією, а на письмі – розділовими знаками: комами, знаком оклику; інтонувати речення зі звертаннями, що стоять на початку, в середині й у кінці речення. У п'ятому класі відбувається повторення розділових знаків при звертанні, визначається роль звертань у реченні (практично). У восьмому класі учні продовжують роботу над реченнями зі звертаннями; ознайомлюються з непоширеними й поширеними звертаннями, риторичним звертанням, розділовими знаками при звертанні [4].

У підручниках наголошується, що просте поширене речення може бути ускладненим, якщо ускладнюючими компонентами є звертання, які членами речення не бувають. Основна функція звертання привернути увагу співрозмовників [3, с. 164]. Запропонована інформація про поширені й непоширені звертання, визначення звертання. правила про розставлення розділових знаків у реченнях зі звертаннями.

Аналіз програм і підручників з української мови для загальноосвітньої школи показав, що їхні автори не актуалізують увагу на видільних та роздільних функціях розділових знаках, відтак учні не отримують відповідних знань і вмінь, що негативно позначається на їхній пунктуаційній грамотності.

Культура пунктуаційної грамотності передбачає володіння знаннями про призначення розділових знаків, їх функційні можливості. Розділові знаки за функцією прийнято поділяти на **видільні** та **роздільні**.

**Видільні розділові** знаки вживаються для виділення відокремлених другорядних членів речення, підрядних речень, вставних слів, звертань, порівняльних зворотів. Названі синтаксичні одиниці можуть стояти всередині інших синтаксичних одиниць. Видільні розділові знаки парні і не можуть повторюватися.

Для впізнавання і розрізнення видільних і роздільних розділових знаків пропонуємо відомості про роздільні розділові знаки. Відзначимо, що **роздільні розділові знаки** служать для розділення членів і частин речення, пов'язаних сурядністю, синтаксично рівнозначних і рівноцінних: однорідних членів, простих речень, які входять у склад складносурядного речення, однорідних підрядних речень, а також простих речень у складі безсполучникового складного, які слід розділяти комою або крапкою з комою [1, с. 201]. Особливість знаків цієї групи полягає в тому, що члени і частини речення, які розділяються, утворюють відкритий ряд і не можуть стояти в середині інших членів і частин речення. Ці знаки повторюються і не можуть бути парними.

До роздільних належать знаки, які вживаються між залежними членами і частинами речення, які утворюють двочленні побудови при безсполучниковому зв'язку. Ці розділові знаки є одиничними.

На кожному уроці під час опрацювання пунктуаційних норм у кожному класі (відповідно до вимог програми з української мови) пропонуємо використовувати таблицю «Роздільні і видільні розділові знаки», в якій подано правила розставлення роздільних і видільних розділових знаків і наведено приклади, вибрані із поетичних творів Богдана Лепкого.

Таблиця 1.

**Роздільні і видільні розділові знаки**

№ з/п	Роздільні розділові знаки ставляться	№ з/п	Видільні розділові знаки ставляться
1	У реченнях з однорідними членами, наприклад: ... <b>Сміх, радість і життя</b> мандрують ген світами [«Осінній, сірий день» Б. Лепкий].	1	У реченнях з відокремленими другорядними членами, наприклад: <b>Це ми, серця скріпивши самотою і нинішньої збувшись хвилини, в будучності побачили себе</b> [«Спогад» Б. Лепкий].
2	У складносурядних реченнях для розділення простих речень, наприклад: <b>Цвіти мруть, поля байдужно снігу ждуть, а хмари висять, як каміння</b> [«Малюнок» Б. Лепкий].	2	Для виділення підрядних речень, наприклад: <b>Колисав мою колиску звук підгірської трембіти, що від неї зорі меркнуть і росою плачуть квіти</b> [«Заспів» Б. Лепкий].
3	У складнопідрядних реченнях для розділення однорідних підрядних речень, наприклад: <b>І не доглянеш, де хлів, а де хата, де річка в'ється,</b>	3	У реченнях зі вставними словами, наприклад: 1. <b>А де ж властитель дівся? Де ж ратай? Мабуть, пішов обороняти край</b> [«Самотній плуг» Б. Лепкий]. 2. <b>Мабуть, немає і не було, мабуть,</b>

	<i>де чорніє млин, де хрест стоїть, а де верба крислата, утомлена, схилилася на тин</i> [«Осіння ніч на селі» Б. Лепкий].		<i>нікого, щоб для народного добра в житті своїм зробив так багато, як він для нас!</i> (про Шевченка) [«Благословенна най буде година» Б. Лепкий].
4	У безсполучникових складних реченнях для розділення простих речень, наприклад: <i>Часами вітер надбіжить, туман стурбує і розвіє</i> [«Гість» Б. Лепкий].	4	У реченнях зі звертаннями, наприклад: 1. <b>Річко, чом плесо твоє так рум'яне?</b> [«Вороне чорний» Б. Лепкий]. 2. <b>Гей, ріко!</b> <i>Однакі наші щуми: в тобі хвилі грають, в мені – думи</i> [«Над рікою» Б. Лепкий].
5	У текстах для розділення одних речень від інших, наприклад: 1. <i>Маєва біла ніч. Кругом город, мов божий рай. Заснули квіти тихим сном, шепоче водограй</i> [«Перші твори» Б. Лепкий]. 2. <i>Я жив, терпів і вмер за міліони. А ви?.. Ви мовчите? Де ж ваші лиця? Чи ви жиєте, чи життя вам сниться?</i> [«Я жив, терпів і вмер за міліони...» Б. Лепкий].	5	У реченнях із порівняльними зворотами, наприклад: 1. ... <i>Там стерня, як щетина, там скирти, наче везжі, а тут лиш межі ...</i> [«Вночі» Б.Лепкий]. 2. <i>А там народ, цілий народ, як море, бентежитьсь, іде вперед, шумить...</i> [«Умер поет» Б.Лепкий]. 3. <i>Життя, як той скрипливий віз, волочиться поволі</i> [«Не виллеш сліз» Б. Лепкий].

Матеріали запропонованої таблиці можна використовувати під час вивчення будь-яких пунктуаційних правил, що стосуються роздільних і видільних розділових знаків.

Використання таблиці «Роздільні і видільні розділові знаки» під час опрацювання пунктуації у реченнях зі звертаннями, дасть можливість учням значно краще усвідомити функції видільних розділових знаків і запам'ятати відповідні пунктуаційні правила. Під

керівництвом учителя діти не механічно, а більш усвідомлено запам'ятовують, що звертання не виступає членом речення і не пов'язане із членами речення ні сурядним, ні підрядним зв'язком, що є основою для виділення їх розділовими знаками. Те, що слово або словосполучення виступає звертанням, є єдиною і достатньою умовою для пунктуаційної норми. Щоб навчити учнів виділяти звертання, пропонуємо ознайомити їх із такими його ознаками [1]:

1) звертання називає особу (істоту чи неістоту), до якої звертаються з мовленням, наприклад: 1. *Сумний мій спів, товаришу, бо все кругом сумне* («Мій спів» Б. Лепкий); 2. *Доле, де ми? Доле, хто ми?* «Недомовленеє слово...» Б. Лепкий). 3. *Гей, ріко! Однакі наші шуми: В тобі хвилі грають, в мені – думи* («Над рікою» Б. Лепкий);

2) звертання вимовляються із кличною інтонацією у реченнях типу: 1. *О пісне народна! Одна ти мене, лиш одна ти мене не кидаєш. І куди тільки доля мене не жене, ти за мною, як пташка, літаєш* («О пісне народна! Одна ти мене» Б. Лепкий);

3) звертання не є членом речення, наприклад: 1. *Чого ж ти, море, та розхиталося, мов колиска новенька, Чого ж ти, серце, та розридалося, мов дитина маленька?* («Чого ж ти, море, та розхиталося...» Б. Лепкий);

4) звертання не пов'язане з членами речення ні сурядним, ні підрядним зв'язком, наприклад:

1. *Народе мій! Се я тобі говорю, в кого серце й розум є – най слуха* (Набік життя, журбо дрібна!.. Б. Лепкий).

2. *Ти, громе, бий! Ти, буре, вий! Не знаю я тривоги* (Набік життя, журбо дрібна!.. Б. Лепкий);

5) звертання виражається:

а) переважно іменником у кличному (чи називному) відмінку або іншими частинами мови, наприклад: 1. *Вороне чорний! Ти з якого краю линеш?.. Вітре, чого ти так сумно ... виєш?.. Річко, чом плесо твоє так рум'яне?..* («Вороне чорний» Б. Лепкий). 2. *Я вас жалую, яблуні, груші, вас, берези дрижучі, плачливі, що на цвинтарі вирости, в глуші, гробів сторожі мовчаливі* (Б. Лепкий «Я вас жалую»);

**б)** словосполученням: 1. *Видиш, брате мій, товаришу мій, відлітають сірим шнурком журавлі в вирій* (Б. Лепкий «Журавлі»). 2. *Біла мево, що кружляєш над водою низько-низько, чом же ти так безупинно б'єшся й жалібно квилиш?* (Б. Лепкий «Біла мево, що кружляєш...»). 3. *О, подумай, серце моє, чим ти є супроти світа, проти горя світового чим є твій маленький біль?!* (Б. Лепкий «Біла мево, що кружляєш...»).

б) на письмі звертання завжди виділяється комою або знаком оклику (на початку, в середині і в кінці речення), а в усному мовленні – відповідною звертально-окличною інтонацією, наприклад:

**1. Калино-малино, чом листячко рониш і мечеш на фалю? Дівчино-рибчино, чому мене гониш від себе без жалю?** (Б. Лепкий «Минеться ніч, розвієсь тьма ...»).

**2. О пісне! – не кидай ти нас! Дзвени, дзвени, дзвени!** (Б. Лепкий «Минеться ніч, розвієсь тьма ...»).

**3. Голгофа, хрест, страшні, криваві сни... Прости їм, Боже, бо сліпі вони...** (Б. Лепкий «На голгофу»).

**4. Я молодість твою заберу з собою, моя ти недоле!** (Б. Лепкий «Калино-малино, чом листячко рониш...»).

Засвоєння правил розставлення розділових знаків у реченнях зі звертаннями, як під час вивчення будь-якого іншого матеріалу, трапляються відповідні труднощі, пов'язані з тим, що учні: 1) не завжди вникають у зміст речення і не уявляють собі особу чи предмет, до якої виражено звертання; 2) не вимовляють звертання із кличною інтонацією без нагадування учителя; 3) часто забувають, що звертання не є членом речення; 4) не пам'ятають, що звертання не пов'язані з членами речення ні сурядним, ні підрядним зв'язком; 5) забувають, що звертання виражається переважно іменником у кличному відмінку в однині та в називному – у множині; 6) не можуть вчасно згадати, що потрібно поставити розділовий знак після звертання, яке знаходиться в середині речення, або перед звертанням у кінці речення тощо.

Для закріплення звертання і правил про розставлення розділових знаків у реченнях зі звертаннями важливо

використовувати вправи, запропоновані В. О. Онищуком [2, с. 12–16], які класифікуються залежно від їх використання на відповідних етапах уроку: **підготовчі** (на етапі актуалізації опорних знань), **вступні** (на етапі – вивчення нового матеріалу або на етапі закріплення – перша вправа, що виконується під керівництвом учителя), **тренувальні** (за зразком, за інструкцією, за завданням) – на етапі закріплення вивченого і **завершальні** (остання вправа під час закріплення або на етапі проведення підсумку уроку).

Підготовчі вправи служать для актуалізації опорних знань, які вже вивчалися у попередніх класах і стануть фундаментом для засвоєння нового мовного матеріалу. Завдання для підготовчих вправ: 1) знайти у тексті речення зі звертаннями, зачитати їх з інтонацією; 2) виписати звертання із продиктованих учителем речень; 3) назвати розділові знаки, якими виділені звертання у записаних (чи надрукованих) реченнях (на матеріалі п'ятого класу).

Вступні вправи виконуються під час поглиблення знань із теми, яка вже вивчалася у попередніх класах, або на початку вивчення нового матеріалу. Ці вправи виконуються під керівництвом учителя біля дошки. Вступні вправи можуть мати такі завдання: 1) на матеріалі вправи під керівництвом учителя знаходити поширені (виражені одним словом) й непоширені звертання (виражені двома чи більшою кількістю слів); 2) записати два речення, зачитати їх і відшукати в них поширені й непоширені звертання; 3) звернути увагу на розділові знаки, якими виділяються поширені й непоширені звертання на початку, в середині і в кінці речення.

Тренувальні вправи. Перша з них – вправа за зразком. Їх завдання: 1) непоширені звертання замінити поширеними за поданим зразком; 2) розставити розділові знаки в реченнях зі звертаннями, які стоять на їхньому початку (за зразком); 3) підкреслити звертання із суфіксами, що мають зменшувально-песливе значення (за поданим зразком).

Тренувальна вправа за інструкцією має за мету виконувати завдання, коментуючи виконання чи пояснювати

спосіб виконання. Їх завдання: 1) замінити звертання на синонімічні, використовуючи підказку з довідки; 2) зачитати речення, знайти поширені й непоширені звертання, пояснити розділові знаки, використовуючи правила із підручника; 3) прочитайте 3-4 речення зі звертаннями і виділіть їх розділовими знаками (комою чи знаком оклику залежно від того, яку інтонацію при цьому використаєте); поясніть, що ви в реченнях виділяєте, а що розділяєте.

Тренувальну вправу за завданням можна виконувати за підручником, у якому автори вже подали завдання, наприклад: 1) знайдіть авторські звертання і поясніть їхні особливості, розставте потрібні розділові знаки, уживаючи при цьому пунктуаційні правила; 2) відшукайте у тексті риторичні звертання, поясніть їхню роль, розставте розділові знаки, поясніть їх уживання; 3) побудуйте речення із поширеними й непоширеними звертаннями, які стоять на початку, в середині і в кінці речення; поясніть вжиті розділові знаки; дайте їм визначення відповідно до функцій, які вони виконують у реченні.

Завершальну вправу пропонуємо проводити за певними допоміжними опорами. Однією з них є картина чи ілюстрація. Для роботи над картиною потрібно дотриматися такого порядку: 1) «прочитати» зміст картини за логічно побудованими вчителем п'ятьма-шістьма запитаннями чи завданнями (до кожного з них у своєму конспекті вчитель у дужках подає відповідь у вигляді речення); 2) дати мовне завдання: а) окремі з речень-відповідей, у яких є звертання, записати на дошці і в зошитах; б) пояснити, які мовні конструкції учні виділили, а які розділили; в) зробити висновок, які розділові знаки ми назвемо видільними, а які роздільними, при цьому аргументуючи свою відповідь.

Виконання цих вправ може супроводжуватися оцінюванням знань і вмінь учнів та ґрунтовною мотивацією кожної оцінки, щоб діти знали, над чим їм ще потрібно працювати надалі.

**Висновки та перспективи для подальшого дослідження.** Отже, у статті ми запропонували ввести

позапрограмовий матеріал про роздільні і видільні розділові знаки, а також послуговуватися дидактичним матеріалом, вибраним із поетичних творів Богдана Лепкого, для наведення прикладів до поданих правил, що сприяє удосконаленню пунктуаційної грамотності школярів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у залученні до вивчення української мови літературної спадщини українських поетів і письменників, які, крім пізнавального, володіють розвивальним і виховним потенціалом.

#### **Література**

1. Блинов Г. И. Методика пунктуации в школе. Пособие для учителей. – М. : Прсвещение, 1978. – 221 с.
2. Онищук В. О. Типи, структура і методика уроку в школі / В. О. Онищук. – К. : Рад. школа, 1973. – С. 12–16.
3. Рідна мова : підручник для 8 кл. загальноосвітніх навчальних закладів / М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук; за заг. ред. М. І. Пентилюк. – К. : Освіта, 2008. – 272 с.
4. Українська мова. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів (зі змінами). 1–4 класи. – Тернопіль : Мандрівець, 2015. – С. 7–71.
5. Українська мова. 5–11 класи : навчальні програми. – Харків : Ранок, 2016. – 112 с.